

Крыніцы па гісторыі дваранства Беларусі перыяду капіталізму

Жытко А.П.

г. Мінск, БДПУ

Крыніцы – гэта скарбніца самых разнастайных гістарычных фактаў. Без крыніц не абыходзіцца ні адно даследаванне. Разам з тым факты гістарычных крыніц – гэта не сама гістарычная рэчаіснасць, а толькі яе адлюстраванне творцай крыніцы. Такім чынам, факты гістарычнай крыніцы суб’ектывізаваны яе стваральнікам. Таму яны не могуць непасрэдна пераносіцца ў гістарычную працу і першапачаткова патрабуюць ад даследчыка іх верафікацыі. Традыцыйным спосабам праверкі фактаў крыніц на сапраўднасць з’яўляецца параўнаўчы метада. Таму, чым больш даследчык накопіць першакрыніц, тым больш у яго магчымасцей праводзіць параўнанне, а значыць і дайсці да гістарычнай праўды.

Што тычыцца дваранскага саслоўя і звязаных з ім праблем важнае значэнне ў працэсе даследавання набываюць юрыдычныя акты. Менавіта яны нарматыўна замацоўвалі саслоўны падзел расійскага грамадства ўвогуле і вызначалі правы статус дваранства, у прыватнасці. Акрамя гэтага, храналагічны аналіз законаў дазваляе прасачыць палітыку царскіх улад у дачыненні да вышэйшага саслоўя заходніх губерняў. Найбольш поўна яны прадстаўлены ў “Полном собрании законов Российской империи” (ПСЗ, Собр. I–III) і ў “Сводах законов Российской империи”. Зводы законаў і іх дапаўненні ўяўляюць сабой тэматычныя зборы заканадаўчых актаў. Яны з’яўляюцца зыходным матэрыялам для характарыстыкі прадмета даследавання. Збор законаў дазваляе дакладна выявіць эвалюцыю юрыдычных нормаў з улікам больш шырокага кола дакументаў-рэскрыптаў, інструкцый, прэамбулаў да асобных юрыдычных актаў і г.д. Пры аналізе юрыдычных дакументаў неабходна звяртаць увагу на заўвагі і дадаткі. Звычайна ў іх утрымліваецца інфармацыя адносна заходніх губерняў, дзе дзейнічалі выключныя законы. Разам з тым гэты тып крыніц, асабліва зборы законаў, не заўсёды дакладна адлюстроўваў фактычнае становішча спраў. Заканадаўства, звычайна, фіксавала тое, што пачало дзейнічаць раней. Акрамя гэтага, саслоўная арганізацыя парэфарменнай Расіі характарызувалася і пэўным архаізмам. У сувязі з гэтым неабходны праверка і дапаўненні інфармацыі з іншых крыніц.

Значнае месца ў даследаванні дваранства займаюць матэрыялы вышэйшых урадавых устаноў – Міністэрства ўнутраных спраў, Дзяржаўнага Савета, Сената, Камітэта і Савета міністраў, Міністэрства фінансаў і іншых міністэрстваў і ведамстваў, фонды якіх знаходзяцца ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбурзе (РДГА у Санкт-Пецярбурзе). Сярод іх асаблівы інтарэс выклікаюць справаводствы розных нарад і камісій, якія так ці інакш займаліся дваранскім пытаннем. Гэта, у прыватнасці, тычыцца Асобай нарады па пытанні аб парадку надання чыну ў грамадзянскіх установах (1884–1885 гг.), якая дзейнічала пры імператарскай канцылярыі (ф. 1409); Асобай камісіі для выпрацоўкі мерапрыемстваў па ўмацаванні дваранскага

землеўладання (1891–1892 гг., ф. 1151); Камісіі для перагляду статута аб службе грамадзянскай (1895–1901 гг., ф. 1200); міжведамаснай Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя (1897–1901 гг., ф. 1283) і інш. Іх матэрыялы – журналы пасяджэнняў, перапіска, водзвывы розных міністэрстваў і ведамстваў па абмяркоўваемым пытаньнях – не толькі даюць магчымасць прасачыць палітыку ўрада ў дачыненні да дваранства, ход выпрацоўкі законапраектаў, абгрунтаванне неабходнасці іх перагляду, але і ўтрымліваюць важныя фактычныя даныя аб становішчы вышэйшага саслоўя. Справа ў тым, што кожнае ведамства, якое прымала ўдзел у распрацоўцы тых ці іншых законапраектаў, павінна было даць гістарычную даведку па абмяркоўваемым пытаньнях.

Вялікая колькасць матэрыялаў захоўваецца ў фондах Міністэрства ўнутраных спраў (МУС), якое афіцыйна курыравала дваранскае саслоўе. У гэтым плане значны інтарэс уяўляюць сабой фонды канцылярыі па справах дваранства (ф. 1276). У фондзе 1283 ёсць, у прыватнасці, матэрыялы Асобай нарады па справах дваранства. Мэта дзейнасці нарады – азнаямленне з патрэбамі вышэйшага саслоўя і выпрацоўка адпаведных мер для яго падтрымкі. У нараду паступалі даведачныя матэрыялы ад многіх міністэрстваў і ведамстваў. Гэтыя даведкі ў якасці рабочых дакументаў прыложаны да журналаў пасяджэнняў. У даведках часта ўтрымліваюцца абагульняючыя запіскі і статыстычныя табліцы па шэрагу аспектаў гісторыі дваранства. У фондзе канцылярыі міністра сканцэнтраваны цыркуляры і распараджэнні МУС, справаздачы і данясенні Віленскіх генерал-губернатараў і іншых губернатараў Заходняга краю. Апошняя вельмі важна, таму што ў выніку розных прычын ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (НГАБ) утрымліваюцца вельмі разрозненыя матэрыялы, якія тычацца гісторыі дваранства Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў. У фондах губернскіх дэпутатскіх сходаў ёсць спісы дваран па паведах і губернях, радаслоўныя кнігі, запісы ў іх новых дваран па гадах. Гэтыя даныя дазваляюць удакладніць матэрыялы розных падлікаў і перапісаў аб колькасці прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя, змены ў яго складзе, выявіць канфесійную прыналежнасць. Невялікая колькасць гістарычных крыніц па праблеме, якая нас цікавіць, захоўваецца ў Беларускаім дзяржаўным гістарычным архіве ў Гродна (БДГА).

Матэрыялы аб дзейнасці М. Мураўёва на пасадзе Віленскага генерал-губернатара захоўваюцца ў фондзе дэпартаменту паліцыі Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі (ДАРФ, ф. 102). Там жа ёсць звесткі аб палітычнай надзейнасці дваран заходніх губерняў.

Значную цікавасць для даследчыкаў выклікаюць губернскія “Памятные книжки...” і “Обзоры...” губерняў. Акрамя гэтага, у дарэвалюцыйны час выйшаў у свет шэраг зборнікаў законаў, звычайна з каментарыямі, па той ці іншай праблеме [1]. Да друкаваных крыніц неабходна аднесці перыядычныя часопісы розных устаноў і газеты. Матэрыялы апошніх, асабліва ліберальнага накірунку, дазваляюць зразумець тагачасную атмасферу грамадзянскага жыцця.

Архіўныя крыніцы дапаўняюць шматлікія друкаваныя статыстычныя матэрыялы. На жаль, яны звычайна не супастаўны, таму што выкарыстоўвалася розная метадыка падлікаў, не існавала адзінай праграмы збору і апрацоўкі

данных. Акрамя гэтага, у розныя гады ставілася свая пэўная мэта збору матэрыялаў па той ці іншай праблеме. У сувязі з гэтым намі выкарыстоўваліся адпаведныя метады пераправеркі інфармацыі. Гэта тычыцца і выяўлення колькасці прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя ў тых ці іншых гады.

Для атрымання больш-менш дакладных даных па дынаміцы колькаснагу складу дваранства неабходны разгляд яго па асобна – патомнага і асабовага. Справа ў тым, што пры падліках гэтых катэгорый Цэнтральным статыстычным камітэтам Міністэрства ўнутраных спраў выкарыстоўваліся неаднародныя методыкі і першакрыніцы. Галоўнымі крыніцамі для табліц ЦСК аб колькасці патомных дваран з'яўляліся губернскія радаслоўныя кнігі, якія дапаўняліся спісамі дэпартаментна герольдыі, паліцэйскімі падлікамі. У справах габурнатару выкарыстоўваліся даныя дваранскіх дэпутацкіх сходаў. Каб вызначыць дынаміку колькаснага складу патомных дваран, неабходна мець адпаведныя даныя за пэўныя гады для ўсіх губерняў. Яны, выкананыя ЦСК, захаваліся толькі за 1858, 1863, 1866, 1867, 1870 і 1897 гады.

Больш складана ўстанавіць колькасць асабовых дваран. Справа ў тым, што асноўнымі крыніцамі пры падліках для ЦСК з'яўляліся штогадовыя паліцэйскія ведамасці. Сюды, з аднаго боку, уключаліся звесткі аб асабовых двараных з сем'ямі (як вядома, дзеці асабовых дваран не прыналежалі да вышэйшага саслоўя), а з другога – у гэтую ж графу запісвалі і класных чыноўнікаў таксама з сем'ямі. Вычленіць уласна асабовых дваран і чыноўнікаў без сем'яў немагчыма. Ад гэтага адмовіліся і складальнікі першых статыстычных табліц: “Наогул неабходна прызнацца, што дакладна вызначыць колькасць асабовага дваранства настолькі складана, што немагчыма нават і патрабаваць ад збіральніка звестак большай дакладнасці” [2, с. 126].

Самай надзейнай крыніцай, якая тычыцца колькаснага і якаснага стану ўсіх саслоўяў, у тым ліку і набілітэту Беларусі, з'яўляецца Першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва за 1897 г. Разам з тым дэтальны аналіз перапісу паказвае, што ён не можа выкарыстоўвацца як аб'ектыўная крыніца ў поўным сэнсе гэтага слова пры вызначэнні колькасці патомных дваран, асабліва на тэрыторыі Беларусі. Справа ў тым, што ў час перапісу выяўленне саслоўнай прыналежнасці праводзілася шляхам асабістага апытання. Таму значная частка беларускай шляхты, якая не мела юрыдычных пасведчанняў аб дваранскім паходжанні, тым не менш запісалася ў вышэйшае саслоўе. Гэта пацвярджае параўнальны аналіз даных губернскіх статыстычных камітэтаў і вынікаў перапісу.

Даныя Першага перапісу значна завышаны. Яны акумуляравалі як прадстаўнікоў патомнага дваранства, так і частку былой шляхты, не даказаўшай сваё дваранскае паходжанне, але псіхалагічна не парваўшай з вышэйшым саслоўем. Акрамя гэтага, трэба мець на ўвазе, што губернскія статыстычныя камітэты пры падліках карысталіся радаслоўнымі кнігамі і данымі паліцыі. Між тым у радаслоўныя кнігі дзеці патомных дваран заносіліся не рэгулярна, а ад выпадку да выпадку. Так, аналіз пратаколаў Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу аб прылічэнні да дваранства, а таксама алфавітных спісаў дваранскіх родаў Віцебскай губ., складзеных у розныя гады, паказаў, што дзяцей запісвалі

звычайна праз 2–3, а то і праз 10–15 гадоў пасля нараджэння [3; 4; 5]. Разам з гэтым некаторыя збыднелыя дваране не мелі сродкаў, каб запісаць сваіх дзяцей, бо неабходна было купіць гербавую паперу і заплаціць пошліну.

Першы перапіс дазваляе прыблізна вызначыць нацыянальнасць вышэйшага саслоўя Беларусі ў канцы XIX ст. на падставе звестак пра яго родную мову. Пры амаль поўнай адсутнасці ў іншых крыніцах даных аб нацыянальнай прыналежнасці такі варыянт найбольш прымальны. Родная мова – адзін з важнейшых паказчыкаў этнічнага самаўсведамлення кожнага чалавека

Значная частка вышэйшага саслоўя Беларусі валодала землямі. Для вызначэння дынамікі колькасці памеснага дваранства і памераў яго землеўладання звычайна выкарыстоўваюцца пазямельныя перапісы 1877 і 1905 гг., даныя па мабілізацыі зямельнай ўласнасці на падставе куплі – продажу зямлі з 60 –х гг. XIX ст. па 1909 г., а таксама матэрыялы казённых палат, акладных кніг, губернскіх статыстычных камітэтаў. Важнае значэнне маюць даныя аддзяленняў Дваранскага пазямельнага банка, Віленскага камерцыйнага пазямельнага банка і інш.

Калі звярнуцца да пазямельных перапісаў 1877 і 1905 гг., то можна заўважыць недакладнасць і несупастаўнасць іх даных. Яны больш-менш адпавядаюць рэчаіснасці толькі па агульнай дынаміцы дваранскага землеўладання. Што тычыцца аналізу дыферэнцыяцыі саслоўя па колькасці зямлі, то гэты аспект можна прааналізаваць толькі на падставе даных перапісу 1877 г., дзе ўлічваліся ўладальнікі з адпаведнай колькасцю ў іх зямлі, а ў 1905 г. прысутнічалі не асобныя ўласнікі, а толькі памеры ўладанняў. Акрамя гэтага, неабходна мець на увазе, што у 1877 г. ўлічваліся толькі прыдатныя землі. Па перапісу ж 1905 г. статкамітэты імкнуліся ўлічыць усё прыватнае землеўладанне, хаця і абапіраліся ў асноўным на даныя акладных кніг. Аб гэтым сведчаць і падлікі колькасці зямель вышэйшага саслоўя па выніках гандлёвых здзелак за той жа 1877 г., дзе ўлічвалася ўся плошча дваранскага землеўладання. Шкада, што адсутнічаюць павятовыя звесткі. Таму можна параўнаць плошчу ўсёй дваранскай зямлі па пяці губернях з вынікамі пазямельнага перапісу 1877 г.

Відаць, у 1877 г. дваране-латыфундысты асабліва і не прэтэндавалі на балоты і няўдобіцы. Тым больш што за іх яны не плацілі падаткаў. Аб гэтым сведчаць і выказванні Магілёўскага губернскага статкамітэта, дзе, у прыватнасці, адзначалася, што “...недакладнаць памераў уладанняў пры перапісах тлумачыцца тым, што самі ўласнікі маёнткаў маюць неяснае ўяўленне аб колькасці ў іх зараснікаў і няўдобіц” [6, с. 753]. Між іншым, ва ўсіх афіцыйна-статыстычных дакументах за адзінку вымярэння прымалася “указная”, ці казённая дзесяціна ў 2400 кв. саж. На самой жа справе шмат у якіх маёнтках улік зямель, асабліва ворных і лугавых, вёўся ў “эканомных”, ці “гаспадарчых” дзесяцінах памерам у 3200 кв. саж. Зразумела, уласнікам было выгадна выкарыстоўваць “гаспадарча-эканомныя” дзесяціны, таму што ўсе ўрочныя работы вяліся і разлічваліся паддзясяцінна. Акрамя гэтага, большасць землеўласнікаў, і асабліва сялян, не мелі ўяўлення аб адзінцы вымярэння.

Лічылася, што казённая дзесяціна складае прамавугольнік, у якім сума двух сумежных старон раўнялася 100 пагонным сажаням. Яны зыходзілі з таго, што прамавугольнік са старанамі ў 60 і 40 саж. складае роўна казённую дзесяціну. Так, прамавугольнік са старанамі ў 90 і 20 саж. лічыўся большым за казённую дзесяціну, таму што сума раўнялася 110 саж. [6, с. 753].

Вызначыць дынаміку дваранскага землеўладання з 1905 да 1914 г. на сучаснай тэрыторыі Беларусі вельмі складана. Пазямельныя перапісы у гэты час не праводзіліся. Намі выяўлены толькі даныя губернскіх статкамітэтаў альбо казённых палат па 6 беларускіх паветах Гродзенскай і Магілёўскай губ., а таксама па трох паветах Мінскай губ. і па Віцебскаму павету. Гэта не дазваляе даць поўную дынаміку дваранскага землеўладання ў Беларусі ў адзначаны час.

Літаратура

1. Блосфельдт, Г. Сборник законов о российском дворянстве 1901-1902 гг. / Г. Блосфельдт. – СПб.: Д.В. Чичинадзе, 1903; Блосфельдт, Г. Российское дворянство. Указания и разъяснения. 1901-1910 гг. / Г. Блосфельдт. – СПб.: Д.В. Чичинадзе, 1910; Громачевский, С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае. / С.Г. Громачевский. – СПб.: Н.К. Мартынов, 1904; Рубинштейн, С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 гг. / С.Ф. Рубинштейн. – Вильна, 1894 і інш.
2. Статистические таблицы Российской империи. – СПб., 1863. Вып. 4.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Фонд 319. – Воп. 1. – Спр. 770.
4. НГАБ. Фонд 2512. – Воп. 2. – Спр. 34.
5. Фонд 2512. – Воп. 1. – Спр. 34.
6. Опыт описания Могилевской губернии...: у 3 кн. – Могилёв: Тип. губерн. правл., 1884. – Кн. 2.